

ներն, ըստ որում հաշուուած են ամբ թագաւորաց նոցա, Հայոց տարւմուտէն տարբեր էին. և թէ Պերոգի թագաւորութեան ամբողջ տարիներն ոմանք 27 կը հաշուեն և ոմանք 24, իսկ այլք՝ ընդ Սաւուէլի 22, իսկ միւս կողմէն դիտել արժան է, թէ, ըստ Ստեփ. Ա. սողկայ, Բովսեփայ նահատակութիւնն յամին 454, (Թուլիս 25, 'ի կիւրակէի) հանդիպեցաւ. գուցէ այս ժամանակէն սկսեալ պաշտօնապէս հաշուած են Գտայ կաթողիկոսութեան տարիներն, որուն հետ սերտիւ միացած էին և Մանդակունուոյն:

Այժմ տեսնենք համառօտիւ նորա ծննդեան տարեթիւն, Չամչեա, նի հետ ուրիշներ ևս կ'աւանդեն, թէ սուրբ Հայրապետս 75 ամեայ հասակի մէջ էր, երբ առաջին անգամ բարձրացաւ Ս. Լուսաւորչայ աթոռին վերայ: Չկարծիմ հաւատեալ ասել, թէ Խնչ հիման վրայ հաստատուած է այս ենթագրութիւնս, զի նորա ծնութիւնը միայն յայտնի է մեզ, աւ Ղազարայ. իսկ արդ եթէ ստոյգ է, թէ նա յամին 471 արդէն կը կրէր իւր ուսոց վերայ 75 կլոր տարիներ, պէտք է եզրակացնել, թէ 396ին ծնած լինելու էր. իսկ նորա 75 տարիներուն վրայ յաւելցնելով նաև այն 42 տարիներն, յորոք քաջութեամբ վարեց նա զկաթողիկոսութիւնը, կ'ունենանք մերձաւորապէս մեծանուն կաթողիկոսիս կեանքն և բազմապիսի գործերն արդիւնաւորող 87 տարիներն:

Շարունակելի

Հ. Բ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ

ԱՅՐԻ ՎԱՆԻՑ

ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ

Ոչ պատմիչք և ոչ այլ արձանագրութիւնք մեզ չեն յայտներ ըստուգիւ, թէ երբ հիմնուեր է այս մենաստանս. միայն թէ կը հաւատեն՝ որ Զաքարեանց և Պառչեանց եօթը եկեղեցիները շինելէն առաջ, որ է նախ քան զԺ. դար, կային անդ կրօնաւորք և Ս. Աւտուհաճիմ եկեղեցին՝ յորում կը կարդանք հնագոյն թուական մի 1177, և քան զայն աւելի հնագոյն խաչքանդակներուն վրայ 1165, Արդեօք ո՞վ նախ այս ալիսփայ տեղերուս մէջ ընակութիւն հաստատեց, ո՞վ նախ այս լլործուն ապառաժներուն մէջ շինեց Աստուծոյ տաճարները, ուր հազիւ որսորդները սողոսկելով կարող էին մտնել. ո՞վ արդեօք քրիստոնէական փառաբանութեան արձագանգներով ընդհատեց ծածուկ անձաններուն մշտնջնաւոր լուծթիւնը, Պէտք է հաւատալ աւանդութեան և վարդանայ աշխարհագրին խօսքերուն, թէ

Լուսաւորիչ հաստատներ է աստ Աստուծոյ տաճարը. և աս' կամ հն-
թանոսական պաշտամանց տեղ մի էր, և ինքն փոխեց ճշմարիտ Ա-
ստուծոյ տաճար, և կամ որ աւելի հաւանական է, երբ ինքն Ս. Հոփ-
սիմեանց ցրուած բնկերները կը փնտռէր, և տեղւոյս մօտերը գտնե-
լով, անոնց հետքերը (Աղոց վանքին մէջ), յորում թերևս կուտան,
ներէն կամ անոնց քահանայիցմէ ոմանք բնական լինին, անոր համար
թերևս խաչ մի տնկեց անդ՝ իւր և ժամանակին սովորութեան համե-
մատ և այսպէս միանձանց բնակարան եղաւ, յորոց ոմանք կը բնա-
կէին քարանձաւաց ծերպերուն և այլ ձեռագործ շէնքերու մէջ:

Ազգիս քրիստոնէութեան առաջին դարերէն Այրից վանք կը կո-
չուէր, ինչպէս յայտնի է վարդանայ աշխարհագրի խօսքերէն, Մեր
պատմագիրք կ'աւանդեն, թէ երբեմն Մեծն Ներսէս աստ եկեր է.
բայց աւելի ստոյգ է նորա որդւոյն Մեծին Սահակայ զալուստը, Յով-
հաննէս պատմաբան կաթողիկոսի ըսածին համեմատ. և նոյն իսկ
այս պատմիչս՝ Յուսիպայ և անոր տեղակալ Նարայ հինահարութեանց
ժամանակ (928), աստ ապաստանել էր. և ապա, կ'ըսէ նա, ելնելով
Այրից վանքէն և Ս. Սահակայ բնակարանէն, որ Գեղայ լեռան ծոր-
ծորներու մի փոքր ձորակի մէջ կը գտնուի, ուղղակի գնացինք վերին
վանքը՝ որ անասնոց բնակարան էր: Եր յիշէ, թէ անդ կը գտնուէ-
ին ևս բնական և ձեռագործ ամրոցներ մարդիկներու և ստացուած-
ներու ապաստանարաններ. որովհետեւ քառ մարդիկներ գրգռելով
զնւար, կ'ըսէին որ շատ մի պինտոր դրկէ, որպէս զինախ Ամրոցին վան-
քը առնեն, որովհետեւ անդ կը գտնուին շատ գանձեր, կարասիք
և չքեղ եկեղեցիներու շատ մի զարդեր. և նա իսկոյն հեծեալներու
ամբոխ մի և զինուած լեգէոններ կը զրկէ Այրին մէջ կուսակրօնիք
վանքը՝ որ Գառնոյ գեղաքաղաքին արևելեան հիւսիսային կողմը կը
գտնուէր. և սոքա յանկարծակի մտնելով այրին մէջ բռնեցին կրօ-
նաւորները՝ ծեծելով և չարչրկելով նոցա պահած ինչքերը կը պա-
հանջէին, մինչև անգամ ոմանք քիչ մի վերջ մեռան. և հուղկահար
գայլոց նման յափշտակեցին զիրքերը, եկեղեցւոյ զարդերը, կենդա-
նիները և մեղուաց փեթակներն և վանքը անապատ դարձաւ. և այ-
սու ևս չյագնեալով, կրակ տուին այրեցին չքեղ և գեղեցիկ շի-
նուաններն:

Այս խօսքերէս կարող է ընթերցողը գուշակել՝ թէ այն ժամանակ
կը գտնուէին անդ զարմանալի և գեղեցիկ շէնքեր. և պէտք էր իւր
շուրջը գտնուէին ոչ միայն արօտատեղիք, այլ նաև մարգեր և պար-
տէզներ մեղուաց խումբերուն կերակուր լինելու համար: Պատմաբա-
նէն դար մի յառաջ նորա անուանակից և վիճակակից՝ Յովհաննէս
Ե Ովայեցին, ոմանց քառութեամբ նախատուելով Բագարատ իշխանէն
և նզովելով զիշխանը, քանաց առանձնացաւ Այրից վանքը Ս. Սա-
հակայ բնակած տեղը, և անդ թաքելով լռիկ մնջիկ միշտ աղօթքի

կը պարապէր », ուսկից որչաժիտ նախարարները իւր աթոռը դարձուցին : Այս տեղս երբ եղաւ բնակարան Ս. Սահակայ, նախնիք չեն յիշատակած : Թերեւս այն ժամանակ՝ երբ վաթսուէն խարազնագլխատ աշակերտներ ժողովեով հոգեւորական կրթութեան կը զբաղէր :

Թէպէտ այժմ այն հնագոյն ժամանակաց շինուածները չեն տեսնուիր, և ոչ պատմաբան կաթողիկոսին յիշատակներէն մինչև ԺԲ դարուն կէսը, բայց տեղւոյն ամրութիւնը, որմերու և մատուռներու փոքր հետքերը՝ կը հաւաստեն թէ հին բնակութիւն է, այն դարուն կէսին յայտնուած և աւելի վերագրեալ եկեղեցիներու շինութեամբ ԺԳ դարուն մէջ զարդարուած : Իսկ աւերումն եղած է Լենկթիմուրի ժամանակ ԺԴ դարուն վերջերը :

Եւրոպացի առաջին ուղևորն Դաւեանիէ (փոսնկ) գրեթէ 1655 թուականին եկաւ այս կողմերս, և կը յիշէ ոչ միայն վանքն և եկեղեցին հանդերձ իւր ստուար սիւներովն, և Գեղարդի և Կէօր—կէլ առանհին, այլ նաև սուրբ տիգին պատկերը՝ զոր անդ գծագրեց, ինչպէս մէկուկէս դարէ վերջ՝ Մորիէ անգղիացին յէջմիածին : Բայց Դաւեանեայ գծագրածն լայնածև է և ծայրը քառակուսի :

Երևանու մեծ երկրաշարժին ատեն, յորում գրեթէ գաւառին բոլոր նշանաւոր շէնքերը կործանեցան, Զաքարիա և ուրիշ ժամանակակից յիշատակագիրք կ'ըսեն, թէ Գեղարդի վանքն ևս կործանեցաւ, որոց մին ականատես՝ այսպէս կը գրէ (1684 ին), « Այրի վանից ձորակին մէջ աւելի եղաւ աւերած և կործանումն, վասն զի բովանդակ շէնքն կանգնած է խոր ձորին մէջ և շրջապատած է անգին քարերէ ուս, տի երկրաշարժին ատեն այդ սոսկայի քարերը չորս կողմանէ թաւալեցան վանքին վերայ, և գրեթէ ուրիշ բան չէր նկատուէր անդ : Բայց միայն քարանց կուտեր, որք տեսողաց վերայ սոսկումն և սարսուռ կը բերէին : Նոյն իսկ բոլոր ճանապարհները խափանուած էին, ուս, տի թէ որ հարկ լինէր ոգէպահիկ կերակուր տանել նոցա՝ ուսոց և թիկանց վերայ առած ամսիթերս կ'երթային » : Վանքին առաջը՝ նորոգն՝ երկրաշարժին ատեն երևանու Անապատ եկեղեցւոյն մէջ լինելով՝ անոր փլատակին տակ մեռաւ : Իւր յաջորդն Դաւիթ (Բ) իւր եղբորորդին, յետ երեք—չորս տարիներու սկսաւ շինութեանց ետէն ըլլալ, և ըստ վերոյիշեալ Գրչին « աներկիւղ և անկասկած մը տաւ շինութեանց մէջ, իբրեւ մի քաջ պատերազմող թագաւոր՝ որ ամենին չի վախնար պատերազմէ և ինքնին կը վարէ պատերազմի խումբերը : այսպէս անվեհերաբար մտաւ փլած և խարխալած տան մէջ նորոգելու համար, կանգնեց բարձրաբերձ պարիսպներ տալու շուած քարերով, հաստատուն և ամրապինդ, նոյնպէս նաև բոլորակած շէնքեր, քանակաւաք, քէօշք, ապարանք, անեակք, խոհանոցք, և ուրիշ շատ շտեմարաններ, տաշուած քարերով, կրով և

Թաղով, զորս տեսողքն կը հիանային՝ Շինեց նաև արծաթէ տուփ (դոսթի) աստուածամուկս գեղարդին պահարան, և զարդարեց պատուական և թանկագին ակունքներով և ոսկէջրեց. շատ ծախք գնաց, գրեթէ քսան և հինգ թումանէն աւելի և ոչ պակաս, ուրիշ այլ և այլ շէնքեր ալ շինեց, զորս չեմ գրած՝ վասն զի այս կրկին նորոգումս շատ աւելի եղաւ քան զառաջինն ։

Եթիւնեւտաններորդ դարուն վերջերն՝ (յամի 1694 յունիս 2) Ճեմելի իտալացի ուղևորն Երեանէն հոս եկաւ, ութ ժամ ձիաւորելով և առանց փոքրիկ ստորագրութիւն մ'ընելու, կը յիշէ զայն Kiehart կոչելով, և ըստ Գաւեռնեայ նորա հոս բերողն զՄատթէոս առաքեալն կը համարի փոխանակ թագէի՝ Ութեւտաններորդ դարուն Աբրահամ կաթողիկոսն քանի որ ի գահ չէր բարձրացած, եկաւ և ի սուրբ Գեղարդն, ինչպէս կ'ըսէ, մնալով անդ երկու գիշեր ։ յետոյ կը յիշէ (Գլ. ԻԶ) « Նատիր յահին Ս. Գեղարդայ և Գօրադարայի կողմերու լեռանց դագաթն ելնելը, և երկու ամէն ետքը լեռնէն իջնելը ։ Սոյն դարուս կէսէն ալ առաջ՝ շէն էր Այրի վանքն, և նոյն միջոցի Սիմէոն կաթողիկոսն Երեանու մէջ ունեցած վիճակները և զիւղերը կը նշանակէ. Նորագաւթ, Նորք, Ինկիճէ, Տաճարափակ, Բարձափի, Պորտիկ. և կալուածները՝ Պորտիկ գիւղն, Ագարակ և Վերի Աւգալներ, ուսկից տասանորդ կ'առնոյր, նոյնպէս Գողթ գիւղի բերքերուն կէսը, դարձեալ ուրիշ շատ այգեստանք, ջրաղացներ, ձիթահաններ, երկիրներ և այլն, այլ և այլ գիւղօրէից մէջ. որոց մեծ մասն ստացած էր տեղւոյն առաջնորդն Պետրոս Վարդապետ Ճահկեցի. բայց քիչ յետոյ այս շքեղ և գեղեցիկ մինաստանս զուրկ 'ի բնակչաց ամայացաւ, ինչպէս որ կ'երևի՝ երբ Պարսից պետութիւնը լեկաց ասպատակէն յուզեալ շփոթեցաւ. Սոյն պատճառս կու տայ նոյն իսկ Մորիէ անգղիացին մինաստանիս աւերման, 40 կամ 50 տարի առաջ քան իւր այցելութիւնը (1813), և տակաւին բաւական չէն և կ'ըսէ իւր հաստատուն և ամուր շինութեան պատճառաւ և սակաւ ծախքով կարելի է կատարելութեան հասցնել. շինուածքին ոճն անհարթ և անարուեստ թուեցաւ իրեն. կը յիշէ նաև Հայոց անդ ուխտագնացութեան երթալն, և սեղանոյն վերայ կախուած այլ և այլ ընծաներ և նուէրներ, որոց պատճառն չէ կարողացած ստուգել. վերոյիշեալ Մորիէ անգղիացւոյն հայրենակիցը Գէր Բորդըր՝ որ քիչ տարի վերջ (1819) եկաւ աստ քննելու, ըստ իւր աչնիւ ճաշակին կը նկարէ նրբօրէն զԳեղարդն (Kagargast գրելով, նաև Եթիւն եկեղեցիներն). շատ նորանշան և մեծակառոյց շինուածք մի է սականգնած բուն լեռան սրտին մէջ. սրբազան տաճարն կը բարձրանայ աւերակաց և գերեզմանաց մէջ, ամէն կողմանէ անպատապար և խորին միայնութեան մէջ, որ յիրաւի խորին և վսեմական ազդեցութիւն կը տպաւորէ մարդուս սրտին մէջ ։

Հին նահատակներու բազմաց մարմինքն թաղուած են աստ որոց անուանքը կենաց զրքին մէջ գրուած են, արդի շերմեառանդն երկրպա-
պուք կը համարին, թէ նոյն ինքն Ս. Գրիգոր (Հայոց մեծ պահապան
հրեշտակը) հայտնաբերի ատեն սուրբ լեռանս մէջ ապաստանած է
և այլն։ Մեծ եկեղեցւոյն կամարներուն և սիւններուն ձևն և դրուագ-
ները ճշգիւ սաքսոնական ճարտարապետութեան ոճոյն կը նմանին։

Ուրիշ անգղիացի մի ևս, (Մոնդիմէ Գորավար), որ ասոնցմէ
առաջ և յետոյ Հայոց և Պարսից սահմանները քննեց, յիշելով փո-
րածոյ եկեղեցիներն կրտէ. « Թէպէտեւ Հնդկաստանի նոյն տեսակ ե-
կեղեցիներու մեծութեան համեմատ նշանակութիւն չունին ասոնք,
սակայն սիւներու եզրադասական ձևովն՝ շատ նշանաւոր են. Յետ այս
երեք անգղիացւոց 1834 ին Տիւպուա հելուեփրացին, քննութեան ե-
կաւ այս տեսակաց և խնամքով դժագոքեց վանքին և եկեղեցիներուն
արտաքին երեւոյթն և յատակաձևն, և ժամատան արտաքին տեսիլն
և մասամբ ինչ քանդակաց։ Նոյն տարին Յովհաննէս Բ կաթողիկոսն
յանձնեց այն տեղը Յովհանն Նախիչեւանցոյ վարդապետի, «ա՛ ըս-
կաւ շինութեան և նորոգութեան ետէք ըլլալ. բայց դեռ ևս չաւար-
տած վրա, հասաւ Արարատու մեծ երկրաշարժը (2 յուլիս 1840)
և շատ ֆլուս գործեց (Բ) մեծ տաճարին և բնակարանաց. քիչ ա-
տեն վերջ Սեւանայ անապատէն Մարտիրոս վաղարշապատեցոյ
առաջնորդութեամբ եկան մի քանի կրօնաւորք և վերադին սկսան շի-
նել՝ այս շինութեան մէջ խնամքով վաստակեցաւ վերջին վանահայ-
րըն Միքայէլ վ. Ձամոյեանց և հարաւային դրան վրայ հին արձանա-
գրութեան տակ աւելցուց իւր արձանագրութիւնն՝ ըսելով, որ այս եր-
րորդ անգամն է տեղւոյս վերանորոգութեան։ Արդ այս ամէն ըսած-
ներէս կը հետևի, որ Այրիվանքն՝ Հայոց հնագոյն վանորէից մին է
(թէ և ոչ առաջին), և թէ իսկզբանէ բնակարան եղած է միաբա-
նակեցաց և ճգնաւորաց, թէպէտեւ Ս. Սահակէն սկսեալ մինչև ին-
ներորդ դարու կէսը յիշատակութիւն մի չենք գտներ. նոյնպէս նաև
յետոյ մի քանի գտուուց մէջ, վանահարք տեղւոյս ոմանք եպիսկո-
պոսք են և ոմանք վարդապետք։

